

MIRTĮ PRANAŠAUJANTYS ŽENKLAI LIETUVIŲ TRADICINĖJE KULTŪROJE

RADVILĖ RACĖNAITĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Šio straipsnio tyrimo objektas – kai kuriuos mirties aspektus iliustruojantys pasakojamosios tautosakos tekstai bei su mirtimi susiję etnografiniai ir archeologiniai duomenys.

Tyrimo tikslas yra bandymas, remiantis lyginamąja lietuvių liaudies bei kaimyninių tautų folklorinės ir etnografinės medžiagos analize, apibendrinti, liaudies įsitikinimu, mirtį pranašaujančius ženklus, matomus bei girdimus gyvenamojo būsto erdvėje. Ieškodami bendros prigimties motyvų skirtinguose folkloro žanruose, parodysime, jog tai, kas iš pirmo žvilgsnio atrodo tik folklorinė fantastika, iš tiesų gali būti susiję su tam tikromis istorinėmis realijomis. Tautosakos motyvų istoriškumas yra dvejopas. Viena vertus, liaudies kūrinių fantastika atspindi realiai egzistavusius, bet jau užmirštus papročius. Antra vertus, pasakojamosios tautosakos fantastiškumą suvokti padeda kiti istoriškai susiformavę mitologiniai vaizdiniai¹. Mūsų darbe ne visuomet pavyks sunkiai suprantamus siužetinių kūrinių motyvus paaiškinti gyvenimiškomis realijomis. Tuomet stengsimės atskleisti platesnį mitologinį atitinkamų vaizdinių kontekstą. Gretindami skirtingų etninės kultūros sričių duomenis, pasitelksime aprašomąjį, interpretacinį bei istorinį lyginamąjį metodus.

Ypatingi reiškiniai namo viduje

Analizuojant lietuvių tautosakos tekstus, tikėjimus bei papročius, matyti, kad mirtis neateina staiga ir netikėtai. Mirties artėjimą leidžia nuspėti daugybė įvairių ženklų, stebimų realioje aplinkoje. Žmonės ypač gerai pažįsta namų aplinką, todėl nėra sunku atkreipti dėmesį į čia vykstančius netikėtus reiškinius, pastebėti nebūdingus pasikeitimus. Dalis šių neįprastų įvykių interpretuojami kaip būsimos mirties ženklai.

Artėjančią mirtį reiškia keisti, paprastai buityje nepasitaikantys garsai. Negandas praneša troboje pasigirstantys traškesiai. Blogu ženklu laikyti pakitimai svarbiose namo vietose². Mitologinėse sakmėse teigiama, kad prieš žmogaus mirtį braška lubos, sijos, sienos, durys, langai³. Manoma, kad jei lubos traška ties durimis,

mirš šeimininkas, o jei ties krosnimi – šeimininkė⁴. Rusai tikėjo, kad mirš šeimininkas, jei be priežasties lūžta pagrindinė lubų sija, o šeimininkė – jei netikėtai sugriūva krosnis⁵.

Panagrinėkime šiose sakmėse ir tikėjimuose minimų objektų semantiką. Moters mirtį pranašaujantys reiškiniai vyksta tokiose vietose, kurios tradiciškai siejamos su moters veikla. Moterys iš tiesų nemažą dienos dalį praleisdavo prie krosnies užsiėmusios namų ruošą, maisto gaminiu. Sąsajos tarp vyro ir lubų sijos jau yra metaforiškesnės. Vyras buvo svarbiausias šeimos ramstis. Todėl ir jo mirtį reiškia pagrindinės sijos – vienos svarbiausių jungiamųjų namo elementų – lūžimas.

Antra vertus, toks namo erdvės dalijimas atskleidžia etninei pasaulėžiūrai būdingą statinio ir žmogaus kūno gretinimą, antropomorfišką namo vaizdavimą. Todėl tam tikros pastato vietos simboliškai siejamos su atskiromis kūno dalimis. Vyras metaforiškai yra vadinamas namų galva. Viršutinė personifikuoto namo dalis (stogas, lubos) taip pat reprezentuoja galvą. Krosnis sieta su moterimi ar jos gimda⁶. Lietuvių mįslėse krosnis vadinama boba, motina⁷. Rytų slavai namą išvaizdavo kaip moters kūną, o krosnį irgi siejo su gimda⁸. Slavams su gimdymu asocijavosi duonos kepimas, o iš kepalų išvaizdos būdavo sprendžiama apie šeimininkės vaikų likimą⁹. Ir lietuviai, ir slavai tikėjo, jog krosnyje sutrukinėjęs ar kryžmai suaižėjęs duonos kepalas pranašuoja artimo žmogaus mirtį¹⁰. Kai kuriose stebuklų pasakose fantastiškas vaiko atsiradimas taip pat paremtas krosnies ir gimdos sąsajomis. Sūnus gimsta, kai motina nusikerta pirštą ir užmeta jį ant krosnies ar į pakrosnį. Iš medžio nutašytas berniukas atgyja, kai senis jį įkiša į kaminą ar padeda ant krosnies. Vaikas atsiranda, seneliui į krosnį gadinant orą¹¹.

Kadangi senajame kaime viena pagrindinių moters funkcijų buvo vaikų gimdymas, tai sugriuvusi krosnis simboliškai rodo šios gyvybinės energijos išsekimą. Toks neįprastas įvykis ir aiškinamas kaip būsimos mirties ženklas moteriai. Tačiau pasakymas *krosnis sugriuvo* taikomas ir gimdančiąjai. Tai, ko gero, sietina su ribine tiek gimimo, tiek mirties apibrėžtimi.

Lietuvių tikėjimuose kiti su ugniviete susiję daiktai taip pat gali pranašauti mirtį. Pavyzdžiui, mirtį reiškia, kai verdant kaukia puodas¹². Vis dėlto neįprastas puodo burbuliavimas dažniau yra laikomas ženklu, patvirtinančiu už nuodėmes „pakūtojančių“ vėlių egzistavimą, o ne būsimą mirtį. Vėlių gali būti ne tik induose, bet ir krosniavietėje, jos gali kentėti karštoje pirties krosnyje, smilkti dūmtraukio dūmuose¹³ ar degti pačioje ugnyje¹⁴. Ugniakure dejuoja gimusio negyvo ar mirusio nekrikštyto vaiko dūšėlė¹⁵. Į krosnį vėlė gali patekti ir su malkomis¹⁶.

Ugnivietė vėlių buvimo vieta laikoma neatsitiktinai. Mokslininkų manymu, po ugniakuru senovėje buvo laidojami žmonės¹⁷. Nėra aišku, ar tokį laidojimo būdą žinojo lietuviai protėviai. Archeologai spėja, kad neolito amžiuje Lietuvos teritorijoje gyvenę pirmąkart medžiotojai ir žvejai mirusiuosius laidėjo ten, kur gyveno, o gal net užkasdavo tame pačiame būste. Tačiau pėdsakų, bylojančių apie laidojimą po ugniakuru, neaptikta¹⁸. Pasak Jono Balio, duomenų apie tokius palaidojimus Lietuvoje yra per maža, kad vien jais remiantis būtų galima paaiškinti

pagarbą namų židiniui¹⁹. Tuo tarpu kai kurios finų tautos šiuos laidojimo papročius išlaikė iki istorinių laikų. Senuosiuose šaltiniuose minima, kad lapiai mirusiųjų laidodavo po laužaviete savo palapinėse. Pakitusia forma toks laidojimo būdas lapiuose išliko iki XX a. pirmosios pusės. Tuomet, laidojant žmogų žiemą, būsimos kapo vietoje kurtas specialus laužas, norint atšildyti žemę²⁰. Visai tikėtina, jog praktiniai sumetimai galėjo būti ir pačių pirmųjų kapų po ugniaviete priežastimi. Tokių palaidojimų atgarsių randama sakmėse, pasakojančiose apie krosnyje tūnančius mirusius protėvius. Todėl joje regimi neįprasti įvykiai gali būti laikomi ten esančių vėlių perspėjimu gyviesiems. Kita vertus, tokie reiškiniai juos stebinčiam žmogui apskritai patvirtina anapusinio pasaulio realumą.

Durų mitinis išskirtinumas

Iš kitų semantiškai prasmingų namo dalių išsiskiria durys. Su jomis irgi siejami mirtį pranašaujantys ženklai. Sakmėse teigiama, jog bet kurios lyties šeimos nario mirtį reiškia subildėjęs durys: *nekurį vakarą trys moteriškės, kuknėj besitrušdamos, išgirdo jos prie buto iš daržo pusės esančių durų didį subildėjimą²¹ arba stubos klingis suklabarkšterėjo²², ar kažkas tris kartus pagračam į duris patuzgeno²³. Latviams beldimas į duris ar durų rankenos klabenimas taip pat yra būsimos mirties ženklas²⁴.*

Su durimis susiję mirtį pranašaujantys reiškiniai gali būti ne tik girdimi, bet ir matomi. Tokių liudijimų daug yra sakmėse. Pirma, prieš žmogaus mirtį artimieji mato *stubos duris atsidarant bei užsidarant*. Tačiau jie neišvysta nieko, kas pro duris įeitų į vidų²⁵. Antra, durims atsivėrus, stebėtojai mato ir pačią pro jas įeinančią mitinę būtybę. Šias esybes regi ne tik mirštantysis, bet ir jo artimieji ar dvasregiai. Tai gali būti Giltinė²⁶ ar pulku prie lignonio susirenkančios vėlės²⁷. Dalyje sakmių tokios būtybės kaip nors konkrečiai neįvardijamos²⁸.

Kartais mirusiųjų pasaulio būtybės į namą patenka ir pro uždarytas duris. Tuomet jos yra priverstos prie durų pakeisti savo pavidalą. Iš sakmių tekstų matyti, kad iki mirštančiojo namo chtoniškosios esybės dažniausiai ateina regimu, antropomorfiniu pavidalu. Beeinančias per kiemą jas neretai mato pašaliniai stebėtojai. Žmonės būna įsitikinę, kad paslaptingosios viešnios įeina ir į namą. Tačiau vėliau stebėtojai, pasiteiravę lignonio artimųjų, kas tokios buvo užsukusios aplankyti mirštančiojo, sužino, jog į vidų niekas nebuvo užėjęs: *žmonės, kurie buvo stuboj, akis pastatę man sako, kad čia niekas nebuvo²⁹*. Įrodymas, kad tos esybės iš tiesų buvo apsilankiusios ir troboje, yra netrukus įvykstanti mirtis. Atrodo, žmonių nestebina, jog šios būtybės tampa nematomos. Remiantis sakmių medžiaga, galima konstatuoti, jog toks chtoniškų atstovų „pavidalas“ yra gana dažnas. Regimais pavidalais mitinės esybės vengia rodytis tada, kai nenori būti žmonių matomos. Galbūt šiuose sakmių variantuose jos taip pat nori būti nepastebėtos. Todėl ir apie savo pasirodymą šios būtybės iš anksto neįspėja beldimu ar durų virstelėjimu.

Kodėl mitinės būtybės savo pavidalą pakeičia ties durimis? Galbūt šį dalyką paaiškintų su slenksčiu susiję vaizdiniai. Mokslininkų nuomone; po slenksčiu, kaip ir po ugniaviete, kitados laidoti žmonės³⁰. Tokią slenksčio funkciją liudija kai kurie lietuvių tikėjimai. Pavyzdžiui, ant slenksčio drausta skaldyti pagali, nes galima perkirsti vėlę³¹. Po Kūčių vakarienės, pagulėjus ant slenksčio, galima kaip per miglą išvysti velnią ir Giltinę³². Stovint ant slenksčio, galima pamatyti prie mirusiojo susirinkusias vėles³³, o per šermenis prie slenksčio pridėjus ausį – išgirsti jas verkiančias³⁴.

Taigi slenksčiui dėl galimų sąsajų su archajiškais laidojimo papročiais tenka ribos tarp realaus ir mitinio pasaulių reikšmė. Todėl ties slenksčiu nematomos tampa ligonį lankančios chtoniškos būtybės. Kita vertus, kaip tik šioje vietoje jas galima ir išvysti.

Folkloro tekstuose mirštantįjį lankančių esybių funkcijos nėra griežtai nuskaitytos. Konkrečiu atveju nelabai aišku, ar prie ligonio pasirodanti anapusinė būtybė iš tikrųjų yra mirties nešėja, ar ji tik perspėja apie artėjančią mirtį³⁵. Matome, jog tos pačios sakmės variantuose ligonį gali lankyti skirtingos chtoniškos esybės, įvairuoja ir asmenų, reginčių šias būtybes, įvardijimas. Šioje vietoje pravartu prisiminti folkloristės Bronislavos Kerbelytės mintį, jog, kūriniams varijuojant, mitologinių sakmių variantuose stabiliausi išlieka ne išoriniai personažų požymiai, bet jų veiksmas³⁶. Manytina, jog liaudiškajai pasaulėžiūrai apskritai būdingi tikėjimai, esą prieš kieno nors mirtį suaktyvėjančios ir mitinės esybės. Jų buvimą patvirtina greta mirštančiojo vykstantys keisti reiškiniai: ties durimis pasigirdę garsai, besivarstančios durys, kartais matomos net pačios būtybės. Tuo tarpu chtoniškųjų esybių įvardijimas jau priklauso nuo pateikėjo asmeninių įsitikinimų.

Lango erdvės mitologiškumas

Neretai mirtį pranašauja beldimas į langą³⁷. Dažniausiai konstatuojamas pats beldimo faktas, o beldžiančiojo niekas nemato. Kartais prie lango pasirodo paukštėlis: *pasakojo Levončikienė. Jos vyras kap užsimušė, tai atlėkė kokis paukštis barškino langan*³⁸. Mirties ženklu taip pat laikoma, kai paukštis trenkiasi į lango stiklą³⁹. Tokie tikėjimai žinomi ir kitoms tautoms. Sakykim, vienoje mordvių sakmėje į langą snapeliu pastuksenęs balandis įspėja motiną apie netikėtą jos sūnaus mirtį⁴⁰. Latviai taip pat manė, kad jei paukštis atsitrenkia į langą ar pabeldžia snapu, tai netrukus kas nors mirs⁴¹. Ne tik lietuviai, bet ir latviai tikėjo, kad langan kalantis genys „kala“ vienam iš namiškių karstą⁴².

Palangėje beldžiančias mitines būtybes kartais galima išvysti antropomorfiniu pavidalu. Dažniausiai šioje vietoje matomos įsamenintos ligos. Po langu Cholera, Maro Mergos klausia žmonių, ar jie miega, ar dar gyvi, šaukia juos vardu⁴³. Prie lango atėjęs personifikuotas Maras prašosi įleidžiamas į vidų⁴⁴. Baltarusių sakmėje į langus, pranašaudama bėdą, kauliniais pirštais barbena Cholera⁴⁵. Pažymėtina, jog po langu rodosi ne bet kokios ligos, o personifikuotos epidemijos. Ypač sunkūs

susirgimai dažniausiai baigdavosi mirtimi, todėl šioms mitinėms būtybėms sakmėse priskiriama ne tiek ligos platinimo, kiek mirties nešimo funkcija.

Tikėjimus, kad palangėje gali rodytis mitinės esybės, pagrindžia ir kai kurios kitos tradicinės kultūros realijos. Per didžiąsias metų šventes prie lango neretai prasidėdavo apeiginis persirengėlių ir namų šeimininkų bendravimas. Tokie vaikštynių personažai, mokslininkų manymu, yra artimi ano pasaulio atstovams⁴⁶. Atkreiptinas dėmesys, jog dažnai langan belsdavo ir persirengėliai. Štai keletas pavyzdžių. Radę uždarytas duris, į langus barškindavo Užgavėnių persirengėliai⁴⁷. Dzūkų lalauninkai, atėję prie namo, pirmiausiai pastuksendavo į langą ir paprašydavo, kad būtų leista sakyti Velykų oracijas bei giedoti giesmes⁴⁸. Žemaitijoje nuo Kalėdų iki Trijų Karalių vaikščiodavę „berneliai“ belsdavo langan, kviesdami viduje esančiuosius pasikalbėti⁴⁹. Kartais mitinės būtybės funkcijas prisiimdavo pats namų šeimininkas. Tai iliustruoja dar XIX a. pabaigoje kai kur Suvalkijoje ir plačiau Dzūkijoje gyvavęs Kūčių paprotys. Apie namus apnešęs kraitelę su maistu, šeimininkas pabarškindavo langan ar į duris ir, paklaustas, kas čia eina, atsakydavo: *Ponas Dievas, Ponas Dzevulis su Kūčiali, Dievo tarnas* ar *Šventa Dvasia*⁵⁰.

Langas figūruoja ir kai kuriuose žiemos švenčių būrimuose. Kūčių vakarą savo ateitį po kaimynų langais buriantis žmogus kartais taip pat tyčia pabarbendavo į stiklą⁵¹. Kaip ir dauguma kalėdinio laikotarpio burtų, taip ir ateities spėjimai po langu galėjo išpranašauti mirtį. Jei pro langą tuščioje troboje pamatai karstą, save patį arba prie kurio nors iš namiškių išvysti karsto šešėlį, jei išgirsti prie lango piktus žodžius – tai vis mirties ženklai⁵².

Atsiribodami nuo beldžiančių personažų bei jų požymių analizės, matome, jog skirtinguose folkloro žanruose, tikėjimuose ir papročiuose beldimo motyvas yra gana stabilus elementas. Beldimu į duris ar langą savo buvimą patvirtina ne tik mitinės būtybės. Beldimu mirusiesiems apie save gali pranešti ir gyvieji. Pavyzdžiu galėtų būti, tarkim, įprastas chantų elgesys kapinėse. Atėję bei išeidami iš kapinių, jie visuomet tris kartus pabeldžia į antkapinį „namelį“ – pasisveikina ir atsisveikina su mirusiu artimuoju⁵³. Rusai, atėję prie kapo, irgi paliečia paminklą, jį patapšnoja (B. Kerbelytės informacija). Lietuvių liaudies dainoje tėvelis, glostydamas kryželį, budina mirusį sūnelį⁵⁴. Garsu apie mirtį galima pranešti ir aplinkiniams. Beldimas į avilį yra vienas iš būdų perspėti bites apie jų šeimininko mirtį⁵⁵. Žemaitijoje žmonės apie kaimyno mirtį būdavo informuojami trunkant kuolu per lentą⁵⁶. Aukštaitijoje bei Suvalkijoje tokiais atvejais mušdavo šuns oda aptrauktą būgną⁵⁷. Pastaruosius papročius galima laikyti „sustiprinto“ beldimo variantu. Tai gi beldimas yra vienas iš būdų susisiekti su anapusiniu pasauliu.

Langas ir durys mirties bei laidotuvių metu

Verta atkreipti dėmesį, kad pranašingi ženklai dažnai regimi tuose objektuose, kurie yra svarbūs mirties bei laidotuvių ritualo metu. Mirties atveju jie gali būti vienaip ar kitaip pajudinti. Ties langais, durimis ar krosnimi vykstantiems

neįprastiems reiškiniams analogijų randama papročiuose, kai, žmogui ilgai merdint, atveriami langai, atidaromos durys, atitraukiamas krosnies kaištis. Kartais, užsitęsus agonijai, išimamos kelios lubų lentos, lubose ar stoge padaroma skylė.

Minėjome, kad chtoniškos būtybės rodomi prie lango ar įeina pro duris prieš kieno nors mirtį. Kartais duris joms atidaro žmogus. Pavyzdžiui, vienoje sakmėje pats mirštantysis prašo žmonos atverti duris, nes jis mato per kiemą ateinančią Giltinę⁵⁸. Duris mitinėms būtybėms atidaryti privalo dvasregiai⁵⁹. Taigi galima daryti prielaidą, jog įvairios pastato angos sunkios mirties valandą atveriamos, idant mirtį nešančioms esybėms būtų lengviau patekti pas merdintįjį.

Tikima, jog pro tas pačias angas dvasinės esybės iš namų ir išeina. Populiarus tikėjimas, esą po mirties vėlė išskrendanti per langą⁶⁰. Per šermenis ar kalendorinių švenčių metu ant palangės kabinamas audeklas vėlėms atsistoti, prie lango joms paliekamos ritualinės vaišės⁶¹. Matėme, jog įvairios pastato angos įsivaizduotos kaip riba tarp žmogiškojo ir mitinio pasaulių. Todėl užsitęsus agonijai tokios angos tyčia atidaromos ar net iškertamos, taip tarsi sustiprinant ribinei vietai priskiriamų savybių veiksmingumą.

Be to, durų, lango angos ar specialiai sienoje išlaužta skylė yra gailimos karsto išnešimo vietos. Paprastai karstą nešdavo pro duris. Tačiau jei buvo baiminamasi, kad mirusysis gali grįžti ir vaidentis, tai, pavyzdžiui, rusai, karstą keldavo pro langą, pratraukdavo per duobę, iškastą po slenksčiu⁶². Skandinavijos tautos bei slavai ne laiku mirusiojo karstui išnešti kartais lauždavo sienoje skylę. Lietuvoje panašūs papročiai taip pat buvo žinomi. Tarkim, savižudžių karstus į kapines įkeldavo per tvorą, o ne pro vartus⁶³.

Tokių ypatingų priemonių taikymą iliustruoja pasaka „Velnio (numirėlio) meiluzė“ (AT 407B). Herojė mergina nujaučia, kad gali neturėti pomirtinės ramybės. Todėl pasakos variantuose teigiama, kad ji pati prašanti jos karsto nenešti per slenksčių, bet iškasti po juo duobę ir ištraukti jį per apačią, iškelti karstą pro langą ir nešti ne keliu, o šalikele ar laukais, laidoti ne kapinėse, o po slenksčiu, kryžkelėje, šalia kelio. Tekste kartu su slenksčiu minimos kapo vietos atspindi ir archajiškus laidojimo būdus.

Laidojimo papročių iliustracija naratyve leidžia numanyti tikslus, kurių tokiomis veiksmomis siekiama. B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ pasaka „Velnio (numirėlio) meiluzė“ priskiriama tipui „Herojus užsimaskuoja nuo antipodo“⁶⁴. Teigiamas svarbiausio pasakos elementariojo siužeto rezultatas rodo, jog minėti laidojimo būdai nenormalios mirties atveju iš tiesų laikyti tinkamais. Tokie apotropėjiniai veiksmai naudingi pačiam mirusiajam, nes padeda jam išvengti pomirtinio pasaulio pavojų.

Antra vertus, šitokie laidojimo papročiai apsaugo gyvuosius nuo galinčio grįžti numirėlio. Neįprastomis priemonėmis, ko gero, siekiama užtikrinti kuo patikimesnį ne laiku mirusiųjų pervedimą į pomirtinį pasaulį. Prisiminkime, jog namo vietos, pro kurias išnešamas ne sava mirtimi mirusio žmogaus karstas, mitologijoje laikomos ribine erdve tarp šio ir ano pasaulių. Taigi ten yra pats tiesiausias kelias į anapus.

Kitais atvejais, priešingai, galbūt stengtasi numirėliui „nerodyti“ tų vietų, pro kurias galima sugrįžti. Tam reikalui karstas išnešamas pro specialiai sienoje iškirstą skylę, kuri vėliau greitai vėl užtaisoma. Į kapus einama šalikelėm, laukais, o į kapines karstas keliamas per tvorą. Apibendrinant analizuotą medžiagą, galima teigti, jog tokie apsaugos būdai buvo naudingi abiem pusėms: ir gyviesiems, ir mirusiesiems.

Panašiose vietose nuo mitinių būtybių gali pasislėpti ir pasakų herojus – žmogus. Kai kuriuose pasakos „Karalaitė karste“ (AT 307) variantuose jaunuolis nuo prakeiktos karalaitės slepiasi atsiguldamas ant slenkščio ar atsisisėdamas ant palangės, ir šioji vaikiną neranda. Iš pirmo žvilgsnio atrodo keista: kaip galima pasislėpti nuo anapusinių esybių ten, kur slepiasi jos pačios? Ko gero, numirėlė karalaitė vaikiną kaip tik tokiose vietose ir neieško, nes tenai žmonių paprastai niekada nebūna. Taigi ir herojaus nesitikima ten rasti.

Tautosakos tekstuose matyti, jog namas yra laikomas nuo mitinių būtybių apsaugota vieta⁶⁵. Sienose iškirsti langai ar durys yra būtini normaliam žmonių gyvenimui. Vis dėlto tokios angos pažeidžia saugią vidinę namo erdvę. Kaip minėjome, mitinėje plotmėje bet kokia ertmė laikoma riba tarp šio ir ano pasaulio. Pro įvairias angas chtoniškos būtybės patenka į pastato vidų. Statinio ertmės yra artimiausias kelias į pomirtinį pasaulį. Todėl jos tampa reikšmingos užsitęsios agonijos ar ne laiku atėjusios mirties atvejais. Tokių vietų išskyrimas sietinas ir su archajiškais laidojimo papročiais.

Pranašingi ženklai namų apyvokos daiktuose bei darbo įrankiuose

Mirtį reiškiantys įvykiai stebimi ne tik mitiškai prasmingose namo vietose. Pranašingi garsai dažnai pasigirsta darbo įnagiuose ar buities rakanduose.

Apie artėjančią mirtį iš anksto sužino karstus darantis dailidė, nes sužvanga jo įrankiai: <...> *man tai didi dyvai, kad kožnąkart prieš grabo apsteliavimą prie mano darbo rykų prisimalduoja: tai pjūklelis skibter, skerspjūvė suskamb, kartais ir mažuosius ūbelėlius <...> apverčia*⁶⁶. Todėl toks *pjūklelio suskambėjimas – nemeluojas ženklas grabo darymui*⁶⁷.

Šitai nutinka kaskart prieš kieno nors mirtį, todėl karstadirbis nesunkiai išvelgia ryšį tarp neiprastų reiškinų ir po jų einančio lemtingojo įvykio. Pranašingi gali būti ir kiti su dailidės darbu susiję garsai. Buriant ateitį Kūčių vakarą, spėta, kad kieme išgirsti pjovimo, tašymo, obliavimo, kalimo, lentų stuksenimo garsai juos išgirdusiajam reiškia mirtį⁶⁸. Matyt, jie panėšėjo į garsus, kurie kyla darant karstą, ir todėl interpretuojami kaip mirties ženklas.

Kiti buityje girdimi paslaptingi garsai sietini su klausos apgaulėmis. Prieš žmogaus mirtį girdėti, kaip dūžta stiklai, sutarška indai, krinta daiktai, bėga skystis, tačiau iš tikrųjų nieko panašaus nevyksta: <...> *vidudienij stuboj šalia stalo besitrūsiant susyk tartum daug stiklų nuo stalo ant aslos numestų sužvangėjo <...>, o tačau vislab davade rados ir nieko ypatingo nebuvo matyti*⁶⁹. Kartais pasigirsta *didis sutraškėjimas tarp kuknės rykų*⁷⁰ arba *taurelių bei šaukštų didiai garsus su-*

*tarškėjimas, tartum visi iš šaukšdėčo išpuole*⁷¹. Naktį namiškiai nubunda, išgirdę *čurškimą, kursai lyg alus, vagučui ištrauktam, iš pilnos bačkos ant grindžių tarp lovos bei stalelio garsiai šnypšdams ošė, <...> ale viskas sausa ir davade buvo*⁷².

Norėdami geriau suprasti šių paslaptingų garsų prigimtį, pažvelkime į papročius. Atkreiptinas dėmesys, kad tie garsai neretai pasigirsta ten, kur sudėti įvairūs su maisto gaminimu susiję įrankiai. Garsu į būsimą mirtį reaguoja tie daiktai, kurie gali būti naudojami rengiant šermenis. Žinoma, jog ritualinės laidotuvių vaišės buvo privaloma apeigų dalis. Tai patvirtinančių liudijimų gausu ne viename istoriniame šaltinyje. Baltų keliamas puotas ir žaidimus ilgai trunkančių šermenų metu pirmasis IX a. mini Wulfstanas⁷³. Apie „laidotuvių iškilmes su išgėrimu“ XIII a. užsimena Henrikas Latvis⁷⁴, o XV a. – Jonas Dluogošas⁷⁵. Mirusiesiems skirtos puotos smerkiamos XV a. Sembos vyskupo Michaelio Junge's įsake⁷⁶. Mirusiųjų maitinimu piktinamasi ir vėlesniuose šaltiniuose, pavyzdžiui, XVII a. jėzuitų pastoracinės veiklos dienoraščiuose⁷⁷ bei XVIII a. lietuviškuose C. Lukausko pamoksluose⁷⁸. Vėlių maitinimas per kalendorines šventes iki pat XX a. pradžios išliko vienu svarbesnių bendravimo su anuo pasauliu būdų⁷⁹. Taigi prieš kieno nors mirtį sužvangantys indai tarsi primena gyviesiems apie jų priedermę pamaitinti pomirtinės sferos atstovus.

Prasmingas, nors paremtas tik pasakotojo interpretacija, naktį pasigirstančio šnypštimo lyginimas su iš statinės bėgančiu alumi. Alus, kaip ir kiti svaigieji gėrimai, nuo seno turėjo ritualinę reikšmę. Jo gerdavo kaimynai, atėję apžiūrėti iš anksto senam žmogui padaryto karsto ar aplankyti ligonio. Šį paprotį mini XVI a. šaltiniai, o gyvojoje tradicijoje jis išliko iki XIX a. pabaigos⁸⁰. Kartais mirtinai susirgęs žmogus pats nurodydavo, kiek alaus daryti laidotuvėms, ir javai būdavo pamerkami dar jam gyvam esant⁸¹. Alus buvo būtinas ir per šermenis, apie tai užsimenama daugelyje rašytinių šaltinių. Žemutinės Prūsijos krašto potvarkiuose (1427 ir 1444 m.) rašoma, kad per šermenis leidžiama išgerti ne daugiau kaip vieną statinę alaus⁸². XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje šiaurinėje Lietuvoje alumi baigdavo Kūčių vakarienę. Kitur per Kūčias stiklinę alaus statydavo neseniai mirusiam artimajam⁸³. Vienoje sakmėje sakoma, kad žmogus alų mirusiųjų dūšėlėms į jaują nešdavo Visų Šventųjų vakarą⁸⁴.

Mitiškai motyvuotas ir šaukštų tarškesys. Šaukštas kaime buvo pagrindinis valgomas įrankis. Ryšys tarp valgymo ir gyvybės palaikymo yra akivaizdus, todėl apie mirusį sakoma, kad jis jau *padėjo šaukštą*⁸⁵. Valgant Kūčias, užverstas šaukštas būdavo padedamas neseniai mirusiam šeimos nariui⁸⁶. Kūčių būrimuose būsimos mirties ženklų laikyta, jei nakčiai ant stalo paliekamas užverstas šaukštas ryte randamas atvirtęs⁸⁷. Kita vertus, Kalėdų rytą radę atverstą šaukštą, žmonės laikydavo tai įrodymu, jog naktį namuose lankėsi mirusių artimųjų vėlės⁸⁸.

Pranašingi reiškiniai pastebimi tuose daiktuose, kurie tampa reikšmingi mirties atveju. Suskambėjus dailidės darbo įnagiams, pranešama, jog netrukus tais įrankiais bus daromas karstas naujam mirusiajam. Indų tarškėjimas bei pasigirdęs bėgančio alaus šniokštimas skatina neužmiršti ritualinių laidotuvių vaišių papročio.

Išvados

Apibendrinant mirtį pranašaujančius ženklus, galima daryti keletą išvadų. Pastate vykstantys įvairūs lemtingi reiškiniai semantiniu lygmeniu gali būti interpretuojami panašiai. Matėme, kad tokie įvykiai stebimi tose vietose, kurios buvo laikomos mitinių esybių buveine. Kartais tokio lokalizavimo sampratą galima paaiškinti iš tiesų egzistavusiais laidojimo po ugniaiviete ar slenksčiu papročiais. Kiti vaizdiniai sietini su materialiu mitinių būtybių išivaizdavimu. Todėl jos gali atlikti ir žmonėms būdingus fizinius veiksmus: barbenti langan, praverti duris, apversti dailidės įrankius ar šaukštą. Be to, į mirties artumą reaguoja tie objektai, kurie vienaip ar kitaip būna susiję su apeiginiais laidotuvių veiksmais. Gretindami lietuvių liaudies folkloro tekstus, etnografinę medžiagą, rašytinių baltų religijos ir mitologijos šaltinių duomenis bei mokslo priemonėmis rekonstruotas archeologines realijas, įsitikinome, kad daugelyje tautosakos kūrinių atsispindi senieji laidojimo papročiai, archajiškos laidotuvių apeigos ir apsaugos nuo mirusiųjų būdai. Pasitelkdami lyginamąją kaimyninių tautų medžiagą, pamatėme, kad daugelis mirtį pranašaujančių ženklų yra panašūs.

¹ Вл. Я. Пронн. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986, p. 31.

² Bronislava Kerbelytė. Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas, t. 3: Mitologinės sakmės. Mirtis. Elementariojo siužeto (toliau – ES) tipas 1.3.0.4. (rankraštis).

³ Ten pat, ES tipas 1.3.0.2.

⁴ Angelė Vyšniauskaitė. Laidotuvių papročiai Lietuvoje XIX a.–XX a. pirmaisiais dešimtmečiais. – Iš lietuvių kultūros istorijos, t. 3. V., 1961, p. 134.

⁵ Н. Е. Мазалова. Человек и дом: Тождество русских представлений. – Сборник Музея антропологии и этнографии, т. 57: Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы. Санкт-Петербург, 1999, p. 103.

⁶ Ten pat, p. 108.

⁷ Lietuvių tautosaka. Sudarė K. Grigas, t. 5. V., 1968, Nr. 6668, 6675 (toliau – LTt 5).

⁸ Н. Е. Мазалова. Мин. veik., p. 103, 108.

⁹ Т. Б. Щепанская. Пронимальная символика. – Сборник Музея антропологии и этнографии, т. 57, p. 161.

¹⁰ Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos. Surinko Mato Slančiausko bendradarbiai. Parengė Norbertas Vėlius. V., 1985, Nr. 92; *Pranė Dundulienė*. Duona lietuvių buitėje ir papročiuose. V., 1989, p. 32; Т. Б. Щепанская. Мин. veik., p. 161.

¹¹ В. Kerbelytė. Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas, t. 1: Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos. V., 1999. ES tipas 1.1.2.16.

¹² Mirtis ir laidotuvės: Lietuvių liaudies tradicijos. Sudarė Jonas Balys. Silver Spring, Md., 1981, Nr. 216 (toliau – B1ML); А. Vyšniauskaitė. Мин. veik., p. 134.

¹³ Balys Buračas. Pasakojimai ir padavimai. V., 1996, p. 42.

¹⁴ Iš gyvenimo vėlių bei velnių. Sudarė Jonas Basanavičius. V., 1998, Nr. II 31 (toliau – BsV).

¹⁵ Lietuvių rašytojų surinktos sakmės ir pasakos. Parengė В. Kerbelytė. V., 1981, Nr. 120 (toliau – LRP).

¹⁶ P. Dundulienė. Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose. V., 1979, p. 84.

¹⁷ Н. А. Лавонен. Функциональная роль порога в фольклоре и верованиях карел. – Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Л., 1984, p. 177.

¹⁸ L. Vaitkunskienė. Senieji lietuvių laidojimo papročiai (iki XIII a.). – Lietuvių liaudies papročiai. V., 1991, p. 25.

¹⁹ Jonas Balys. Raštai, t. 1. V., 1998, p. 9.

²⁰ N. Stora. Burial Customs of the Skolt Lapps. – FF Communications No. 210, vol. 89. Helsinki, 1971, p. 177.

²¹ BsV IV 39.

²² BsV IV 45.

²³ Lietuvių tautosakos lobynas, t. 1: Dvasios ir žmonės: Liaudies sakmės. Sudarė J. Balys. Bloomington, 1951, Nr. 23 (toliau – BIDŽ); BsV IV 27, 46.

²⁴ Mitologijos enciklopedija, t. 2. V., 1999, p. 224, 226 (toliau – ME II).

²⁵ BsV IV 13, 17.

²⁶ BsV III 11.

²⁷ BsV V 8.

²⁸ BsV III 7.

²⁹ BIDŽ 1.

³⁰ H. A. Лавонен. Min. veik., p. 172–176.

³¹ Arūnas Vaicekauskas. Nekrokultas kalendorinėse apeigose. – Darbai ir dienos, 1999, Nr. 11(20), p. 140.

³² BIML 202.

³³ BIDŽ 15.

³⁴ BIML 339–343.

³⁵ Ignas Narbutas. Pirminis šventybės patyrimas liaudies tikėjimuose. – Kultūros istorijos tyrimai, t. 5. V., 1999, p. 240.

³⁶ B. Kerbelytė. Žmogus sakmėse. – Liaudies kultūra, 1992, Nr. 4, p. 13.

³⁷ BsV IV 30, 42, 49.

³⁸ R. Balkutė, G. Plytnikas. ...yra kas po smerties, ba aš mačiau. – Liaudies kultūra, 1996, Nr. 3, p. 60.

³⁹ J. Balys. Lietuvių tautosakos skaitymai, t. 2. Tübingen, 1948, p. 172 (toliau – BILTS).

⁴⁰ M. Mikkor. On the Customs Related to Death in the Erza Villages of Sabajevo and Povodimo. – Folklore: An Electronic Journal of the Institute of the Estonian Language, 1999, vol. 12, p. 2.

⁴¹ ME II 199; P. Šmits. Latviešu tautas ticējumi, sēj. 3. Rīga, 1940, Nr. 21730.

⁴² BIML 111 B; C; ME II 199.

⁴³ B. Kerbelytė. Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas, t. 3: Mitologinės sakmės. ES tipas 1.1.1.10.

⁴⁴ Marijona Čilvinaitė. Sarginimo, marinimo ir laidotuvių papročiai. – Gimtasai kraštas, 1943, Nr. 31, p. 200.

⁴⁵ Беларуская народная творчасць: Легенды і падані. Склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. Мінск, 1983, № 242.

⁴⁶ A. Vaicekauskas. Min. veik., p. 150.

⁴⁷ Ten pat, p. 140.

⁴⁸ Juozas Kudirka. Velykų šventės. V., 1992, p. 40–71; Lietuvių kalendorinės šventės. Sudarė J. Balys. V., 1993, p. 142–147 (toliau – BILKŠ).

⁴⁹ J. Kudirka. Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos. V., 1993, p. 229 (toliau – LKK).

⁵⁰ Ten pat, p. 91–95.

⁵¹ Ten pat, p. 138.

⁵² Ten pat, p. 135–138.

⁵³ E. Saar. On the Funeral Customs of the Northern Khants in the Last Quarter of the 20th Century. – Folklore: An Electronic Journal of the Institute of the Estonian Language, 1998, vol. 7, p. 3–4.

⁵⁴ Vanda Misevičienė. Šeimos dainos. – Lietuvių liaudies dainų katalogas. V., 1982, Nr. 768.

⁵⁵ Laura Piškinaitė-Kazlauskienė. Bitės lietuvių tikėjimuose ir papročiuose. – Lituania, 1992, Nr. 1(9), p. 51–52.

⁵⁶ M. Čilvinaitė. Min. veik., p. 17.

- ⁵⁷ R. Giedrienė. Informacijos perdavimo papročiai laidotuvėse. – Mūsų apeigos ir šventės. V., 1981, p. 48.
- ⁵⁸ BsV III 11.
- ⁵⁹ BsV VIII 3.
- ⁶⁰ BILTS 174, 177.
- ⁶¹ A. Vaicekauskas. Min. veik., p. 140; BILTS 192.
- ⁶² R. Giedrienė. Senųjų tikėjimų apraiškos XX a. lietuvių laidojimo papročiuose. – LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija, t. 16. V., 1976, p. 22.
- ⁶³ Ten pat, p. 24.
- ⁶⁴ B. Kerbelytė. Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas, t. 1: Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos. ES tipas 1.1.1.1.
- ⁶⁵ B. Kerbelytė. Folk Legends as a Means of Research into Customs. – Darbai ir dienos, 1999, Nr. 11(20), p. 56; H. A. Лавонен. Min. veik., p. 171.
- ⁶⁶ BsV IV 31–37.
- ⁶⁷ BsV IV 33.
- ⁶⁸ LKK 135; BML 197.
- ⁶⁹ BsV IV 38, 50.
- ⁷⁰ BsV IV 26.
- ⁷¹ BsV IV 51.
- ⁷² BsV IV 25.
- ⁷³ Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Sudarė N. Vėlius, t. 1. V., 1996, p. 168 (toliau – BRMŠ).
- ⁷⁴ Ten pat, p. 290.
- ⁷⁵ Ten pat, p. 581.
- ⁷⁶ Ten pat, p. 484.
- ⁷⁷ Jurgis Lebedys. Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime. V., 1976, p. 208–209, 211.
- ⁷⁸ Ten pat, p. 49.
- ⁷⁹ A. Vaicekauskas. Min. veik., p. 139; B. Kerbelytė. Tradicinės bendravimo formos ir šeimos problemos. – Tautosakos darbai, 1998, [t.] IX(XVI), p. 186.
- ⁸⁰ A. Vyšniauskaitė. Min. veik., p. 134–135.
- ⁸¹ BILTS 179.
- ⁸² BRMŠ 488, 502.
- ⁸³ BILKŠ 22.
- ⁸⁴ LRP 126.
- ⁸⁵ LTt 5 330.
- ⁸⁶ A. Vaicekauskas. Min. veik., p. 137.
- ⁸⁷ LKK 120.
- ⁸⁸ LKK 122.

THE DEATH OMENS IN THE LITHUANIAN TRADITIONAL CULTURE

RADVILĖ RACĖNAITĖ

Summary

The article provides the recount of death omens, which can be observed inside a dwelling. An attempt was made to understand their semantics regarding Lithuanian folklore texts, ethnographic and archeological data, and historical sources of the Balts. The search of the common concepts in different spheres of traditional culture has proved that figurative motifs reflect the historical reality.

The historicity of folklore motifs is twofold. First, the fantastic in folklore possesses the description and interpretation of forgotten customs and beliefs. Second, it refers to historical development of the mythical worldview. The death omens observed in the parts of the burial building, are bound with the ancient burial rituals, archaic burial day traditions, and the magic means of protection against the dead. Death is predicted by the objects, which can become of great importance in burial rites, as well. Other concepts are connected with the material perception of mythical beings.

www.llti.lt

Gauta 2001 09 20